

Schrijven met de hand: *verbonden is de basis*

Waarom verbonden schrift de voorkeur verdient, halfverbonden blokschrift de slimste tussenweg is — en wanneer blokschrift pas écht aan de orde komt

Sabrine van Everdingen · Verbonden schrift – meer dan letters aan elkaar schrijven

Aanleiding

"Waarom leren kinderen nog verbonden schrift?" Die vraag duikt in veel scholen op, vooral sinds sommige methodes de overstap maakten naar blokschrift. Het lijkt overzichtelijker, digitaal makkelijker te lezen en visueel eigentijds. Toch blijkt uit zowel onderzoek als praktijk dat verbonden schrift een unieke bijdrage levert aan taalontwikkeling, motoriek én persoonlijke expressie.

In Nederland leren de meeste kinderen op de basisschool verbonden schrift. Toch is er in de loop der jaren meer discussie ontstaan, waarbij blokschrift als voor de hand liggend alternatief wordt gepresenteerd. Maar er is een derde weg die te weinig aandacht krijgt: het **halfverbonden blokschrift**. Dit artikel zet de drie varianten helder naast elkaar en onderbouwt elke keuze met wetenschappelijke literatuur.

1. Verbonden schrift — de eerste keuze

Verbonden schrift is het traditionele cursieve handschrift waarbij letters via verbindingslijnen aan elkaar worden geregen. De pen blijft zo veel mogelijk op het papier; de schrijver beweegt vloeiend van letter naar letter, van woord naar woord.

Het brein denkt in verbindingen

Als kinderen verbonden leren schrijven, volgen hun handen een *vloeiende, continue beweging*. Dat lijkt alleen een motorische vaardigheid, maar het brein werkt ondertussen op volle toeren. Tijdens verbonden schrijven worden kleine spieren in hand, pols en vingers nauwkeurig aangestuurd, ontstaat een stabiel woordbeeld doordat de hele woordstructuur in beweging wordt opgebouwd, en zijn motorisch, auditief én visueel geheugen tegelijk actief. Daarbij worden meer neurale netwerken in de hersenen aangesproken dan bij typen of blokschrift (Berninger & Richards, 2012).

Scanonderzoek toont aan dat hersengebieden betrokken bij lezen en taalverwerking sterker worden geactiveerd bij schrijven in verbonden schrift dan bij tikken of tekenen van losse letters (James & Engelhardt, 2012). Verbonden schrijven is denken — en het *organiseert* dat denken (Kooijman-Thomson, 2025).

Bij verbonden schrift vormen de bewegingen een *bewegingsmelodie*: de op- en neerhalen van letters verbinden zich tot een ritmische serie die automatisering bevordert — schrijven zonder bij elke letter na te denken. Automatisering van handschrift is een robuuste voorspeller van schrijffluëntie en tekstkwaliteit (Graham & Harris, 2018). Bovendien toont onderzoek van Mueller & Oppenheimer (2014) aan dat handgeschreven aantekeningen leiden tot dieper begrip en betere conceptuele verwerking dan getypte notities — een bevinding die ook relevant is voor het voortgezet onderwijs.

Acht bewezen voordelen

 Sterkere hersenstimulatie Beide hersenhelften werken samen; meer neurale netwerken actief dan bij blokschrift of typen. <i>(Berninger & Richards, 2012)</i>	 Beter spellen & stellen Vloeiend verbonden schrijven voorspelt hogere spel- en stelvaardigheid in groep 4 t/m 7. <i>(Alstad et al., 2015)</i>
 Oog-handcoördinatie De continue beweging traint oog-handcoördinatie intensiever dan telkens de pen opnieuw plaatsen. <i>(James & Engelhardt, 2012)</i>	 Letterherkenning & lezen Handgeschreven letters roepen sterkere visuele herkenning op dan getypte letters. <i>(Longcamp et al., 2005)</i>
 Woordgeheugen Het woord als één motorisch patroon opslaan ondersteunt rechtstreeks de spellingontwikkeling. <i>(Schriftontwikkeling.nl, z.j.)</i>	 Minder spiegelen Verbonden schrift vermindert het spiegelen van letters (b/d, p/q) doordat de schrijfrichting in de beweging is verankerd. <i>(Kennisrotonde, 2023)</i>
 Betere leesbaarheid (gr. 4+) Verbonden schrift is in hogere groepen gemiddeld beter leesbaar; regelmatigheid van richting en grootte blijven bewaard. <i>(Kennisrotonde, 2023)</i>	 Efficiënter schrijftempo Minder penoptellingen leidt bij automatisering tot meer snelheid. Persoonlijk mingschrift leidt tot het hoogste schrijftempo. <i>(Graham & Weintraub, 1996; Kennisrotonde, 2023)</i>

Wetenschappelijk overzicht

Bron (APA)	Kernbevinding
Morin et al. (2012)	Kinderen die verbonden schreven scoorden aan het eind van groep 4 significant beter op spelling en zinsbouw.
Alstad et al. (2015)	Vloeiend verbonden schrijven voorspelde hogere spel- en stelvaardigheid consistent in groep 4 t/m 7; sterker dan bij blokschrift of toetsenbord.
James & Engelhardt (2012)	Scanonderzoek: sterkere activatie in de linker inferieure frontale gyrus bij kinderen die met de hand schrijven in verbonden schrift.
Berninger & Richards (2012)	Schrijven activeert meer hersengebieden dan typen; verbonden schrijven versterkt de koppeling tussen motoriek en taal.
Longcamp et al. (2005)	Handgeschreven letters roepen meer visuele herkenning op dan getypte letters; bevordert leesontwikkeling bij kleuters.

Graham & Harris (2018/2019)	Automatisering van handschrift is een robuuste voorspeller van schrijffluëntie en tekstkwaliteit.
Peverly (2006)	Hogere schrijfsnelheid en automatisering hangen significant samen met beter notuleren en hogere studieresultaten.
Mueller & Oppenheimer (2014)	Handgeschreven aantekeningen leiden tot dieper begrip en betere conceptuele verwerking dan getypte notities.
Fitts & Posner (1964)	Motorisch leren verloopt in drie fasen: cognitief, associatief en automatisch. In de cognitieve fase is blokschrift iets eenvoudiger; dit voordeel verdwijnt snel (binnen één les).
Shumway-Cook & Woollacott (2016)	Bij blokschrift moet de schrijver bij elke letter precies starten en stoppen — dit vraagt juist meer motorische precisie dan verbonden schrijven, niet minder.
Smits-Engelsman et al. (2014)	De SOS-2-NL biedt genormeerde, objectieve criteria voor leesbaarheid en schrijfsnelheid in groep 3–8, voor zowel verbonden als blokschrift.
Kennisrotonde (2023)	In latere schooljaren is verbonden schrift vaker beter leesbaar; persoonlijk mingschrift leidt tot het hoogste schrijftempo in groep 8.

Praktijkinzicht

Leerlingen die eerst blokletters leren en daarna overstappen op verbonden schrift, scoren hoger op leesvaardigheid dan leerlingen die alleen blokletters leren. Verbonden leren hoeft dus niet meteen van dag één — maar het doel is altijd om er naartoe te werken. (Kennisrotonde, 2023)

2. Schriftgeschiedenis: halfverbonden blokschrift is geen nieuw idee

Het halfverbonden blokschrift met ophaaltje lijkt een modern pedagogisch compromis, maar heeft diepere historische wortels. Vanuit schriftgeschiedkundig perspectief is de lijn van los blokschrift via halfverbonden naar volledig verbonden schrift een *terugkerend patroon* in de Westerse schrijftraditie. Wie die geschiedenis kent, begrijpt waarom het ophaaltje geen toeval is — het is een wetmatigheid.

De italic-letter: oorsprong van het ophaaltje

Aan de basis van vrijwel alle Westerse cursieve schriften staat de **humanistische italic** — het sierlijke, rechtshellende, licht verbonden schrift dat in de 15e eeuw in Italië werd ontwikkeld door humanistische schrijvers en calligrafen als Niccolò de Niccoli en Ludovico degli Arrighi. Het was een bewuste reactie op de zware, moeilijk leesbare gotische *textura* en het trage, losse *humanistisch rondschrift* dat daaraan voorafging.

De humanistische italic was geen volledig verbonden schrift. Het was een *halfverbonden* schrift: letters werden grotendeels los geschreven, maar **afgerond met een ophaalhaaltje** dat de pen natuurlijk naar de volgende letter leidde. Precies de structuur die wij nu "halfverbonden blokschrift" noemen. De letter-vorm was daarmee de schakel tussen het losse, ronde blokschrift en het volledig verbonden schrift — niet toevallig, maar *functioneel* (Fairbank, 1952; Getty & Dubay, 1994).

Het Nederlandse normschrift: een italic-erfenis

Het **oude Nederlandse normschrift** — dat decennialang de standaard was in het basisonderwijs — is rechtstreeks gebaseerd op de humanistische italic-traditie. Het was een rechtshellend, vloeiend verbonden schrift met karakteristieke verbindingshaaltjes die hun oorsprong hadden in de 15e-eeuwse italic-letter. Dat normschrift was op zijn beurt niet uit het niets ontstaan: het was een *reactie* op het ronde blokschrift dat in de jaren twintig van de 20e eeuw in opkomst was, mede onder invloed van de **stijlbeweging** (De Stijl, Bauhaus, nieuwe zakelijkheid). Die beweging propageerde geometrische, vereenvoudigde vormen — ook in het schrift — en leidde tot methodes met losse, ronde blokletters.

De pedagogische reactie daarop was helder: schrijfonderwijs-vernieuwers betoogden dat het losse, ronde blokschrift de woordbeeldvorming en de schrijfvloeiendheid schaadde. De oplossing lag niet in terugkeer naar de gotische letter, maar in het omarmen van de *italic-erfenis*: een rechtshellend schrift met ophaaltjes dat de overgang naar verbonden schrijven inbouwt. Dit leidde, via de methodes van **Hoogeboom en Moerman** en latere schrijfmethodes, tot het normschrift zoals dat generaties lang op Nederlandse basisscholen werd aangeleerd.

Hoogeboom, Moerman en de lijn naar nu

De schrijfmethodes van Hoogeboom en Moerman liepen parallel aan de ontwikkeling van het normschrift. Beide methodes werkten met een schrift dat *begon als halfverbonden* — stokletters met eindhaaltje — en stapsgewijs naar volledig verbonden werd geleid. De fasering die zij beschreven is opvallend modern: los → halfverbonden → verbonden, afhankelijk van de motorische rijpheid van het kind. Dit is precies de schaal die ook in dit artikel centraal staat.

Vanuit schriftgeschiedkundig perspectief is halfverbonden blokschrift met ophaaltje dus geen nieuwe uitvinding, maar een *heruitvinding* van een principe dat al vijf eeuwen effectief is gebleken. Het halfverbonden schrift van Handiger Handschrift sluit aan op dezelfde schrijfhistorische lijn: italic → normschrift → modern halfverbonden — en legt daarmee een brug tussen schrijfpedagogiek en schrijfgeschiedenis.

Schrifthistorische lijn: van blok naar verbonden			
Periode	Schrifttype	Kenmerk	Relatie tot ophaaltje
15e eeuw	Humanistische italic (Italië)	Halfverbonden, rechtshellend, ophaalhaaltje	Oorsprong van het ophaaltje-principe; schakel tussen los en verbonden
16e–19e eeuw	Copperplate / Anglaise	Volledig verbonden, sterk rechtshellend	Ontwikkeling uit italic; ophaaltje geïntegreerd in verbindingslijn
Jaren '20 (20e eeuw)	Rond blokschrift (stijlbeweging)	Los, rond, geometrisch — géén ophaaltje	Reactie op ornamentiek; verlies van verbindingsprincipe
Jaren '30–'60	Normschrift NL (Hoogeboom, Moerman)	Halfverbonden → verbonden; rechtshellend	Bewuste terugkeer naar italic-erfenis; ophaaltje als pedagogische schakel
Heden	Handiger Handschrift (halfverbonden)	Stokletters mét eindhaaltje; optioneel verbonden	Dezelfde schrijfhistorische lijn: blok → halfverbonden → verbonden

3. Internationale vergelijking: het ophaaltje als universele brug

Het ophaaltje — het kleine eindhaaltje dat de pen al in de goede positie brengt voor de volgende letter — is geen Nederlandse uitvinding. Vrijwel alle westerse landen die werken met een "pre-cursive" of italics-gebaseerd schrift bouwen op hetzelfde principe: letters sluiten af met een lichte ophaal zodat verbinden *uitgenodigd* wordt, niet geforceerd.

Italics en pre-cursive: Europa in vogelvlucht

GB Engeland & Wales Het National Curriculum schrijft voor dat kinderen beginnen met "pre-cursive" letters — letters mét een ophaaltje aan het einde. Dit zijn in essentie dezelfde letters als die in Handiger Handschrift worden gebruikt. De officiële term is "<i>letters that are correctly formed and that join</i>". Volledig cursief (joined-up writing) is het einddoel voor het einde van Key Stage 2 (ca. 11 jaar). Het uitgangspunt: letters leren schrijven zoals ze <i>uitnodigen</i> tot verbinden, niet verplichten. <i>Bron: DfE, National Curriculum for England: English programmes of study (2013, updated 2024), p. 18–20.</i>	DE Duitsland & AT Oostenrijk In Duitsland wordt de <i>Vereinfachte Ausgangsschrift (VA)</i> — een vereenvoudigd verbonden schrift — veel gebruikt. Oostenrijk heeft de <i>Österreichische Schulschrift</i> (2016), die ook opent met stokletters mét eindhaaltje en naar volledig verbonden toewerkt. Beide landen zien het eindhaaltje als de <i>motorische hefboom</i> richting vloeiend schrijven. <i>Bron: Bildungsstandards Deutsch, DE (2022); BMBWF, Lehrplan Volksschule AT (2023).</i>
FR Frankrijk Frankrijk kent een lange traditie van cursief schrijven. De <i>écriture cursive</i> is de standaard in het basisonderwijs (CP t/m CM2). Alle letters zijn	IT Italië & italic-schrift De <i>corsivo italiano</i> is de directe voorloper van wat in het Engels "italic" heet: een rechtshellend, licht verbonden schrift dat zijn oorsprong heeft in de

verbonden; het systeem is verwant aan de *Ronde* en *Anglaise* tradities. Recent is er debat over vereenvoudiging, maar het verbonden principe staat niet ter discussie.

Bron: Ministère de l'Éducation nationale, Programmes du cycle 2 (2023).

Italiaanse humanistische kalligrafie (15e eeuw). Italic-onderwijs benadrukt *vloeiende haaltjes* als basis — precies het ophaaltje-principe. In de Italics-methode van Tom Gourdie en latere Britse curricula is dit de basis gebleven.

Bron: Fairbank, A. (1952). *A handwriting manual*. Faber; Getty & Dubay (1994). *Italic handwriting series*.

Conclusie internationale vergelijking

Of het nu "pre-cursive" in Engeland heet, "Vereinfachte Ausgangsschrift" in Duitsland, of "écriture cursive" in Frankrijk — de kern is overal hetzelfde: **letters die afsluiten met een ophaalbeweging verlagen de drempel naar verbonden schrijven significant**. Het halfverbonden blokschrift van Handiger Handschrift sluit hiermee naadloos aan bij de internationale pedagogische consensus.

4. Hellingshoek: een onderschat aspect van schrijfkwaliteit

Hellingshoek verwijst naar de hoek die de letterassen maken ten opzichte van de schrijflijn. Dit lijkt een esthetische keuze, maar er zijn biomechanische en perceptuele redenen waarom de keuze van hellingshoek er wél toe doet — zeker bij het aanleren van schrijven (Thomassen, Van Galen & De Klerk, 1985).

Rechtshellend schrift: de voorkeur

Bij **rechtshellend schrift** hellen de letterassen ca. 5–20° naar rechts. Dit is niet willekeurig: de schrijfbeweging van links naar rechts is een *centrifugale beweging* die van nature een lichte helling naar rechts genereert. Rechtshellend schrijven *volgt deze beweging*, waardoor:

- de schrijfbeweging biomechanisch efficiënter verloopt (minder pols- en onderarmweerstand);
- de pen vloeiender over het papier glijdt en minder "hapert";
- het woordpatroon ritmischer en regelmatiger wordt — een directe voorspeller van leesbaarheid;
- de letters als woordgeheel beter herkenbaar zijn doordat ze optisch "meebewegen" met de leesrichting.

Rechtshandige schrijvers produceren van nature een rechtshellend schrift wanneer papier en penhouding correct zijn. Voor linkshandige schrijvers is een neutrale helling (licht rechtshellend of recht) het advies — sterk rechtshellend is voor hen biomechanisch lastig (Sassoon, 1993; Kooijman-Thomson, 2025).

Recht en ovaal-rechtop: wanneer is het acceptabel?

Schrift dat *rechtop* staat (0°) is volledig acceptabel zolang het regelmatig is. Problemen ontstaan wanneer:

- de helling per letter of woord sterk wisselt (irregulariteit is een primair leesbaarheids criterium);
- het kind bewust of onbewust probeert letters
- het kind bewust of onbewust letters *achteroverhellend* schrijft (links hellend) — dit is een signaal voor controleer de papierligging en penhouding;
- "ovaal-rechtop" of "ovaal-schuin" blokschrift ronde lettervormen produceert die de verbindingslogica doorbreken — de overgang naar verbonden of halfverbonden is dan moeilijker.

Overzicht hellingshoek-voorkeuren

Helling	Voorkeur / advies	Toelichting
Rechtshellend (5–20°)	✓ Eerste keuze	Biomechanisch efficiënt, vloeiende beweging, optisch leesbaar. Sluit aan bij schrijfrichting.
Recht (0°)	✓ Acceptabel	Prima indien regelmatig. Geen bezwaar bij persoonlijk handschrift of linkshandige schrijvers.
Ovaal-rechtop	⚠ Matig	Ronde, rechtopstaande lettervormen bemoeilijken verbindingslogica. Regelmatigheid is cruciaal.
Ovaal-schuin (blokschrift)	⚠ Matig	Risico op letterbrij en wisselende helling. Alleen bij specifieke doelgroepen.
Linkshellend (< 0°)	✗ Vermijden	Signaal van penhouding- of papierliggingsprobleem. Gerichtte observatie en aanpassing nodig.

De papierligging heeft direct invloed op de helling. Rechtopstaand papier leidt bij rechtshandigen tot recht of zelfs linkshellend schrift. Een *lichte draai van het papier naar links* (ca. 20–30° voor rechtshandigen, ca. 45° naar links of rechts voor linkshandigen, afhankelijk van of ze boven of onder de schrijflijn schrijven) bevordert een natuurlijke rechtse helling en vermindert armspanning. Dit is een praktisch interventie die elke leerkracht kan toepassen (Sassoon, 1993; Kooijman-Thomson, 2025).

5. Halfverbonden blokschrift — de slimste tussenweg

Voor kinderen voor wie volledig verbonden schrijven (nog) niet soepel verloopt, is de reflex vaak om direct naar blokschrift over te stappen. Maar die stap gooit veel voordelen weg. Er is een waardevol tussenniveau dat de kern van verbonden schrijven behoudt: het **halfverbonden blokschrift**.

Wat is halfverbonden blokschrift?

Bij halfverbonden blokschrift worden letters zo geschreven dat ze *kunnen* worden verbonden, maar niet per se *hoeven* te worden verbonden. Het cruciale kenmerk — zoals toegepast in de methode **Handiger**

Handschrift van Van Everdingen, Stroes en Van Sambeek — is het **ophaaltje aan het einde van de letter**: een kleine ophaalbeweging die de pen al in de goede richting plaatst voor de volgende letter.

Dat ophaaltje heeft meerdere functies tegelijk:

- Het nodigt uit om spontaan logische en natuurlijke verbindingen te maken;
- het geeft het woord een duidelijker woordbeeld dan gewoon blokschrift — de letters worden visueel als geheel waargenomen in plaats van als losse tekens;
- de *letter b* ziet er door het eindhaaltje echt anders uit dan de *letter d* — minder spiegelen, ook bij vluchtig schrijven.

Voordelen en aandachtspunten

Voordelen

- Letters lijken sterk op de leesletters — snel aan te leren
- Beter woordbeeld dan gewoon blokschrift; minder letterbrij
- Ophaaltje leidt de pen al naar de volgende letter
- Logische overgang naar verbonden schrift altijd mogelijk
- Behoudt cognitieve voordelen van verbonden schrijven
- Lagere motorische drempel dan volledig verbonden
- Remt neiging tot willekeurig gebruik van hoofdletters
- Meer succeservaringen voor kind én leerkracht

Aandachtspunten

- Ook eenvoudig lijkende letters vereisen kennis van de lettertrajecten
- Begeleiding blijft nodig om schrijfkwaliteit te bewaken
- Instructie is even belangrijk als bij verbonden schrift
- Regelmatigheid in richting en grootte blijven belangrijke aandachtspunten

Waarom gewoon blokschrift snel een 'letterbrij' wordt

Bij puur blokschrift worden letters als losse figuren getekend. Elke overgang vereist een nieuwe startpositie, wat visuele sturing en aanzetkracht kost. Kinderen bewaken de spatiëring daardoor minder goed, schrijven letters in wisselende helling, en het woord als geheel wordt minder herkenbaar (Schriftontwikkeling.nl, z.j.; Kennisrotonde, 2023). De meest gemaakte taal- en schrijffout bij blokschriftschrijvers is bovendien dat **hoofdletters verkleind worden en willekeurig tussen kleine letters worden gezet**. Het ophaaltje in halfverbonden blokschrift voorkomt precies dit: na elke letter staat de pen al klaar voor de volgende, zodat het woord intern samenhang krijgt.

Voor wie is halfverbonden het meest geschikt?

Halfverbonden blokschrift is met name een uitkomst voor:

- Kinderen die moeite blijven houden bij specifieke verbindingen maar de rest goed aankunnen;
- kinderen met milde motorische of cognitieve problemen;
- kinderen die te hard blijven drukken op het papier;
- nieuwkomers die nog niet verbonden hebben leren schrijven.

Of in de latere fase van het schriftonderwijs:

- Bij bovenbouwleerlingen die een persoonlijk handschrift ontwikkelen met voorkeur voor stokken in plaats van lussen en geen beginhalen schrijven;
- leerlingen die verbonden hebben geleerd maar door tempoverhoging de pen willen optillen en vloeiende luchtverbindingen maken.

Handiger Handschrift in de praktijk

In klassen die werken met Handiger Handschrift schrijven veruit de meeste kinderen de verbonden variant. Slechts twee of drie leerlingen per klas gebruiken de halfverbonden versie. De twee handschriften zijn zo op elkaar afgestemd dat combinaties in één klas probleemloos zijn: beide gebruiken dezelfde vereenvoudigde hoofdletters en de helft van de kleine letters is identiek. Lussen worden hooguit stokken; de v en w worden iets ronder van vorm. De grootste verschillen zitten in de letters r, s, p, b, k, f en de hoofdletters E en L. Dit verschil is goed uit te leggen: de ene letter lijkt meer op de leesletter, de andere nodigt uit tot verbinden.

6. Het spectrum: van verbonden naar blokschrift

Handschrift is geen binaire keuze. Het bestaat op een glijdende schaal, en de ideale positie verschilt per kind, leeftijd en context (Kennisrotonde, 2023). Normaal gesproken laten mensen na vier à vijf letters de pen even los — in feite schrijft iedereen als volwassene een persoonlijk *mengschrift* (Graham & Weintraub, 1996).

7. Blokschrift: bewust en bij voorkeur tijdelijk

Blokschrift heeft bestaansrecht bij kinderen met motorische beperkingen of een mentale ontwikkelingsvertraging, in de digitale context, en bij remediërend schrijven (Kooijman-Thomson, 2025; Kennisrotonde, 2023). Opvallend is dat wie eerst verbonden heeft leren schrijven, later *vloeiender* blokschrift schrijft. De hersenen maken onzichtbare luchtverbindingen; start- en eindbewegingen sluiten als vanzelf op elkaar aan. Overstappen op blokschrift moet daarom altijd een bewuste keuze zijn met een plan — niet een definitieve capitulatie.

Een veelgehoord misverstand: 'blokschrift is motorisch eenvoudiger'

Blokschrift wordt vaak gezien als motorisch makkelijker dan verbonden schrift. Dat klopt — maar alleen in de *cognitieve aanleerfase*, en slechts tijdelijk. De lettervormen van blokletters zijn inderdaad eenvoudiger te leren omdat elk letterspoor als zelfstandige figuur wordt aangeboden. Maar dit voordeel verdwijnt snel: na gemiddeld zes tot acht herhalingen — veelal binnen één les — weet een kind hoe het letterspoor in elkaar zit en begint de

associatieve fase (Fitts & Posner, 1964). In deze fase neemt de motorische controle toe: letters worden kleiner, vloeiender en regelmatiger. Deze fase duurt lang — tot het einde van groep 6. Pas daarna is sprake van de

automatische fase, waarin schrijven nagenoeg moeiteloos verloopt.

Cruciaal inzicht: bij blokschrift moet de schrijver bij *elke afzonderlijke letter* precies starten en stoppen op het juiste punt. Dit vraagt *meer* motorische precisie dan verbonden schrijven, niet minder — zeker in de associatieve fase (Shumway-Cook & Woollacott, 2016). Bij verbonden schrift worden de start- en stoppunten deels "overgenomen" door de verbindingsslijn; de schrijver werkt in een vloeiende bewegingseenheid. Die biomechanische efficiëntie ontbreekt bij blokschrift volledig.

Schrijfmateriaal: variatie bevordert schrijfvaardigheid

Een verwant punt betreft het schrijfmateriaal. De keuze voor potlood, balpen, fineliner of rollerpen is niet neutraal. Juist het steeds leren aanpassen aan *veranderende eigenschappen* van het schrijfmateriaal — druk, wrijving, penpunt — draagt bij aan soepel en adaptief schrijven (NRO, 2023). Een kind dat uitsluitend met één materiaal schrijft, mist oefening in dat aanpassingsvermogen. Variatie in schrijfmateriaal is daarmee geen luxe, maar een didactisch principe.

Leesbaarheid objectief beoordelen: de SOS-2-NL

De leesbaarheid van een handschrift beoordelen vraagt meer dan persoonlijke indruk. Internationaal is uitgebreid onderzoek gedaan naar objectieve leesbaarheidscriteria. Op basis daarvan is een genormeerde Nederlandse toets beschikbaar: de **SOS-2-NL** (Smits-Engelsman, Van Bommel & Van Waelvelde, 2014). Met de SOS-2-NL kunnen leerkrachten het verbonden of blokschrift van leerlingen uit groep 3 t/m 8 beoordelen aan de hand van objectieve criteria en normen voor leesbaarheid én snelheid. Dit instrument sluit aan bij wat er internationaal over leesbaarheidscriteria bekend is en biedt daarmee een stevige basis voor handelingsgericht schrijfonderwijs.

Motorische fasen bij het leren schrijven (Fitts & Posner, 1964)

Fase	Kenmerk	Duur (globaal)	Implicatie voor schrijfonderwijs
Cognitieve fase	Leren wat het letterspoor inhoudt; bewuste sturing	±6–8 herhalingen (≤ 1 les)	Blokschrift lijkt eenvoudiger — maar dit voordeel is van korte duur
Associatieve fase	Toenemende controle; letters kleiner, vloeiender	Tot einde groep 6	Verbonden schrift biedt biomechanisch voordeel: vloeiende bewegingseenheid
Automatische fase	Schrijven vrijwel moeiteloos; aandacht vrij voor inhoud	Groep 7–8 en verder	Persoonlijk mingschrift. Leesbaarheid & snelheid zijn de maatstaven

8. Schrijfonderwijs per leerjaar — wat werkt wanneer?

Groep 3 / 4 – De start

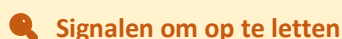
Begin met het aanleren van verbonden lettervormen, waarbij de koppeling met de leesletter expliciet wordt gemaakt. Methodes zoals Handiger Handschrift starten met lettertrajecten die de basis leggen voor verbinden. Het mooiste is om letters vanuit eenvoudige naar complexere bewegingen aan te leren: de letter *k* pas na de *l*, de letter *g* als de *j* en *a* bekend zijn. Kinderen putten dan uit hun psychomotorisch geheugen; een nieuwe letter wordt als minder complex ervaren.

Groep 5 en 6 – Verbindingen automatiseren

In deze fase moet het verbonden schrijven verder geautomatiseerd worden. Schrijfonderwijs elke dag — ook al is het kort — blijft essentieel. Een veelgemaakte fout is dat schrijfonderwijs in de middenbouw al afneemt of wegvalt. Elke vaardigheid die niet onderhouden wordt, gaat achteruit.

Groep 7 en 8 – Persoonlijk handschrift

In de bovenbouw ontwikkelen kinderen een persoonlijker handschrift — vaak een mengvorm van verbonden en halfverbonden elementen. Onderzoek toont zelfs aan dat dit persoonlijke mingschrift in groep 8 gemiddeld het hoogste schrijftempo oplevert zonder in te leveren op leesbaarheid (Kennisrotonde, 2023). Schrijftempo en leesbaarheid zijn de relevante maatstaven, niet de volledigheid van elke verbindingslijn. Het persoonlijke zit dan in het wel of niet gebruiken van op- en eindhalen, stokken in plaats van lussen, de keuze van de eigen hellingshoek, en verbonden of halfverbonden. Hoofdletters op plekken schrijven waar het niet hoort, en andere onafgemaakte lettervormen, horen daar *niet* bij: die beïnvloeden de leesbaarheid negatief.

Signalen om op te letten

Is het handschrift onleesbaar, schrijft een kind erg langzaam of heeft het pijn of krampen? Dan is een **handschriftspecialist, ergotherapeut of kinderfysiotherapeut** de aangewezen persoon. Die beoordeelt pengreep, motoriek en schrijfhouding en geeft gerichte oefeningen — zonder meteen te hoeven overstappen op een ander schrifttype.

Conclusie: er is altijd een tussenweg

De discussie over verbonden versus blokschrift wordt te vaak als zwart-wit gepresenteerd. Verbonden schrijven is het beste fundament voor hersenstimulatie, spelling, stellen en woordgeheugen (Alstad et al., 2015; Berninger & Richards, 2012). Wanneer dat niet volledig lukt, is halfverbonden blokschrift — met het karakteristieke ophaaltje — een volwaardig alternatief dat de kern bewaart en letterbrij voorkomt. Blokschrift is een laatste redmiddel, geen vanzelfsprekende tussenoplossing.

Internationaal laat het handschriftonderwijs hetzelfde beeld zien: van Engeland tot Italië, van Duitsland tot Frankrijk — het ophaaltje als verbindende schakel staat centraal. En een rechtshellend, regelmatig schrift — of dat nu verbonden, halfverbonden of persoonlijk mingschrift is — is niet alleen het mooiste, maar ook het meest functionele resultaat.

1 Verbonden schrift <i>Eerste keuze</i> Beste cognitieve en motorische voordelen. Fundament voor hersenstimulatie, spelling, stellen en woordgeheugen.	2 Halfverbonden blokschrift <i>Beste alternatief</i> Ophaaltje als brug; behoudt woordbeeld en spellingvoordelen met mogelijkheid tot verbinden. Compatibel met Handiger Handschrift.	3 Blokschrift <i>Bewust & tijdelijk</i> Enkel bij serieuze motorische of cognitieve belemmering. Altijd met plan en begeleiding. Geen vanzelfsprekende tussenoplossing.
---	--	--

Literatuur

- Alstad, Z., Sanders, E., Abbott, R. D., Barnett, A. L., Henderson, S. E., Connelly, V., & Berninger, V. W. (2015). Modes of alphabet letter production during middle childhood and adolescence: Interrelationships with each other and other writing skills. *Journal of Writing Research*, 6(3), 199–231. <https://doi.org/10.17239/jowr-2015.06.03.1>
- Berninger, V. W. (2012). Strengthening the mind's eye. *Principal*, 91(5), 28–31. <https://eric.ed.gov/?id=EJ983683>
- Department for Education. (2013, updated 2024). National curriculum in England: English programmes of study (Key Stages 1 and 2). HM Government. <https://www.gov.uk/government/publications/national-curriculum-in-england-english-programmes-of-study>
- Fairbank, A. (1952). *A handwriting manual*. Faber & Faber.
- Getty, B., & Dubay, I. (1994). *Italic handwriting series*. Portland State University Continuing Education Press.

- Graham, S., & Harris, K. R. (2018). Evidence-based writing practices: A meta-analysis of existing meta-analyses. In M. Braaksma, K. R. Harris, & R. Fidalgo (Eds.), *Design principles for teaching effective writing* (pp. 13–37). Brill. https://doi.org/10.1163/9789004270480_003
- Graham, S., & Weintraub, N. (1996). A review of handwriting research: Progress and prospects from 1980 to 1994. *Educational Psychology Review*, 8(1), 7–87. <https://doi.org/10.1007/BF01761831>
- James, K. H., & Engelhardt, L. (2012). The effects of handwriting experience on functional brain development in pre-literate children. *Trends in Neuroscience and Education*, 1(1), 32–42. <https://doi.org/10.1016/j.tine.2012.08.001>
- Kennisrotonde. (2023, 3 februari). Wat is de relatie tussen verbonden schrift en blokschrift, en de cognitieve en motorische ontwikkeling van leerlingen? <https://www.kennisrotonde.nl/vraag-en-antwoord/verbonden-schrift-en-blokschrift>
- Kooijman-Thomson, E. (2025). *Schriftonderwijs, een visie op de kern van het vak* (6e geactualiseerde versie). Uitgeverij Cantal.
- Longcamp, M., Zerbato-Poudou, M.-T., & Velay, J.-L. (2005). The influence of writing practice on letter recognition in preschool children: A comparison between handwriting and typing. *Acta Psychologica*, 119(1), 67–79. <https://doi.org/10.1016/j.actpsy.2004.10.019>
- Ministère de l'Éducation nationale. (2023). Programmes et ressources en français – cycle 2. <https://eduscol.education.fr>
- Morin, M.-F., Lavoie, N., & Montésinos-Gelet, I. (2012). The effects of manuscript, cursive or manuscript/cursive styles on writing development in Grade 2. *Language and Literacy*, 14(1), 110–124. <https://doi.org/10.20360/G21S3V>
- Mueller, P. A., & Oppenheimer, D. M. (2014). The pen is mightier than the keyboard: Advantages of longhand over laptop note taking. *Psychological Science*, 25(6), 1159–1168. <https://doi.org/10.1177/0956797614524581>
- Peverly, S. T. (2006). The importance of handwriting speed in adult writing. *Developmental Neuropsychology*, 29(1), 197–216. https://doi.org/10.1207/s15326942dn2901_10
- Fitts, P. M., & Posner, M. I. (1964). *Human performance*. Brooks/Cole.
- NRO. (2023). Schrijven met de hand: stand van zaken in onderzoek [Kennisoverzicht]. Nationaal Regieorgaan Onderwijsonderzoek. <https://www.nro.nl/>
- Shumway-Cook, A., & Woollacott, M. H. (2016). *Motor control: Translating research into clinical practice* (5th ed.). Wolters Kluwer.
- Smits-Engelsman, B. C. M., Van Bommel, I., & Van Waelvelde, H. (2014). *SOS-2-NL: Systematische opsporing van schrijfproblemen*, tweede versie. Pearson.
- Thomassen, A. J. W. M., Van Galen, G. P., & De Klerk, L. F. W. (Red.). (1985). *Studies over de schrijfmotoriek: Theorie en toepassing in het onderwijs*. Swets & Zeitlinger.
- Stichting Schriftontwikkeling. (z.j.). Blokschrift of verbonden. Geraadpleegd op 18 juni 2026, van <https://schriftontwikkeling.nl/handschriftonderwijs/blokschrift-of-verbonden/>
- Van Everdingen, S., Stroes, H., & Van Sambeek, M. (2022). *Handiger handschrift [Handschriftmethode]*. De Schrijf ladder. <https://www.deschrijf ladder.nl/>